

El Preste Joan i Etiòpia/Núbia a la redacció catalana del *Milió*

Irene Reginato

A diferència d'altres llegendes medievals com ara les d'Alexandre el Gran, Artur o Carlemany, com afirma Gosman (1982: 1), la llegenda del Preste Joan «fut confrontée par intervalles avec la réalité. Chaque fois elle s'y adaptait. Chaque fois l'identité du Prêtre changeait» 'es va confrontar periòdicament amb la realitat. Cada vegada s'hi adaptava. Cada vegada la identitat del prevere canviava'.

Aquest article parteix d'una de les nombroses referències literàries de la figura del prevere, en concret la de la versió K (catalana) del *Llibre de les meravelles* o *Llibre del Milió*. Text mutilat i abreujat, K és l'única redacció coneguda que relaciona la figura de Joan amb les regions d'Etiòpia i Núbia; és, doncs, un exemple de la *translatio* que afecta la llegenda del Preste Joan a partir de la primera meitat del segle XIV. Després de recórrer a grans trets les principals característiques d'un dels falsos més reeixits de la història medieval, estudiaré l'esment que el *Milió* —i particularment la versió K— fa de Joan. Tot seguit analitzaré en tres apartats la localització del sobirà llegendari a l'Àfrica. En primer lloc, em fixaré en el desplaçament progressiu —però mai definitiu— de la seu de Joan, des de l'Àsia/Índia fins a Etiòpia, en virtut de l'antiga confusió d'aquesta amb la regió Índia. En segon lloc, analitzaré l'aproximació entre Etiòpia i Núbia i m'aturaré un moment en les fonts cartogràfiques. Finalment, examinaré el context històric de la *translatio* africana.

La fascinació pel Preste Joan

«Johannes quidam, qui ultra Persidem et Armeniam in extremo oriente habitans, rex et sacerdos, cum gente sua Christianus est, sed Nestorianus» 'un tal Joan, que viu a l'extrem Orient, més enllà de Pèrsia i Armènia, rei i sacerdot, amb el seu poble, és cristià, tot i que nestorià'. El passatge, extret de la *Cronica* (VII 33) d'Otò de Freising (cit. Simion & Burgio 2015: s.v. Prete Gianni), correspon a l'incipit, gairebé fabulós, d'una de les llegendes més difoses de tot el món medieval. Una llegenda precoç, atès que ja en la primera menció el Preste Joan és un personatge, i els fets que hi tenen a veure no són esdeveniments narrats per testimonis oculars, sinó històries conegudes d'oïdes. Otó, de fet, atribueix la història a Hug, bisbe de Gabala, que al 1145 hauria informat el papa de l'existència d'un príncep nestorià descendent dels Mags que, havent aconseguit la victòria contra la tribu seljúcida dels samiards, es proposava travessar el Tigris i alliberar Terra Santa (Gosman 1982: 1).¹

Aquest propòsit va fer del Preste Joan una

¹ Cardona resumeix el nucli històric dels fets. Efectivament, al 1141, el cap —*gürxān*— dels quraixites va aconseguir la victòria sobre el seljúcida Sanjar (1975: 699). El *gürxān* era versemblantment budista, i per això va ser pres erròniament per nestorià. Per a un quadre que resumeixi els orígens de la llegenda, amb la relació de les possibles interpretacions i àmplia bibliografia, vegeu Simion & Burgio (2015: s.v. Prete Gianni).

figura molt atractiva a Occident, lliurat a una causa, la de la croada, que a partir de 1144 (any de la caiguda d'Edessa, poc abans de la relació d'Hug) estava destinada a ser cada vegada més urgent i, alhora, a fracassar. Alimentada per la quimera d'un suport antiislàmic arribat d'Àsia, continent que semblava totalment en mans dels infidels, la llegenda es difon a Occident i se'n fixa el text.

i del seu regne, receptacle de riqueses i prodigis, segons la difosa tradició dels *mirabilia* asiàtics.³

En els segles XIII-XIV, la unificació territorial que resulta de la despietada campanya de conquesta paradoxalment anomenada *pax mongolica* té l'efecte d'obrir l'Àsia a Occident i de fer-ne un destí possible per als viatgers medievals. Aquests viatgers marxen a la recerca d'un aliat antiislàmic

El Preste Joan i els missatgers de Djengiz (París, Bibliothèque nationale de France, fr. 2810, f. 26).

L'anomenada *Carta del Preste Joan*, que recull i amplifica les dades de la llegenda, es redacta al 1165 en ambients potser propers a la cancelleria de Frederic Barba-roja.² La carta s'adreça a l'emperador de Bizanci i exalta la figura de Joan

que arribi a ultramar per socórrer-los: el Preste Joan, un seu descendent o el Gran Khan mateix. Cardona (1975: 699) defineix com «quasi obligatori» de mirar d'identificar el Preste Joan amb una figura ben concreta. Així, se succeeixen hipò-

² Les finalitats polítiques del text s'analitzen a Gosman (1982: 23-31) i Zaganelli (2000: 12-15).

³ Vegeu Gosman (1982: 5-6) i Zaganelli (2000: 8-9). Per a una síntesi sobre la idea medieval d'Àsia, Zaganelli (2000: 8-11).

Alexandre Magne i el Preste Joan

Model privilegiat de la carta del Preste Joan —l'atapeïda tradició manuscrita que estudien Gosman (1982: 3-120) i Thomaz (2002: 123-125) és testimoni de la seva fortuna—, l'epístola d'Alexandre Magne a Aristòtil és un altre gran fals de la literatura medieval. Tanmateix, Zaganelli (2000: 11-12) adverteix que Alexandre és un personatge extern a Orient que viu tan sols a les fonts llibresques que n'han produït la carta, cosa que no es pot dir del Preste Joan. L'estudiosa puntualitza: «Nato dalle parole, Gianni vivrà in mezzo alle cose» 'Nascut de les paraules, Joan viurà enmig de les coses', en aquella Àsia anhelada però real, on el buscaran incansablement (i no pas sense desil·lusions) pontífexs, prínceps, missioners i viatgers. Fins i tot el papa Alexandre III promou un primeríssim intent al 1177, quan envia una ambaixada a la recerca del rei (Richard 1957: 230). La història del viatge medieval és la història d'una aventura cognitiva, segons Zanganelli (2000: 23): «verso l'Oriente, l'Occidente parte infatti per riconoscere e ritrovare prima che per trovare e conoscere» 'l'Occident parteix cap a Orient, de fet, per reconèixer i retrobar més que no pas per trobar i conèixer'. Marcada amb aquest segell, la *quête* del prevere estava inevitablement destinada a generar desil·lusions, especialment temps a venir (Milanesi 1986: 48-49).

tesis diverses a les relacions de Joan de Pian del Carpine, Guillem de Rubruck, Riccoldo da Montecece, Odoric de Pordenone, Joan de Montecorvino i, naturalment, Marco Polo.

En el *Milió*, el Preste Joan és una figura històrica precisa i s'hi fa referència en aquella mena «d'epopeia en miniatura» que, als capítols LXIII-LXVII (redacció F),⁴ narra el naixement del poder dels mongols. Inicialment, explica Marco, els tàrtars estan sotmesos a un tal «Prester Johan, que estoit appellés en lor lengajes *Une Can*, qe

vaut a dir en françois Grant Sire» 'Preste Joan, que anomenaven en la seva llengua *Une Can*, que en francès vol dir Gran Senyor' (F LXIII, 6). Marco Polo mateix avala la identificació d'aquest *grant sire* amb el mític autor de la Carta: «Et ce fu le Prestre Johan, de cui tout le monde en parolent de sa grant seignorie [...]» 'I aquest va ser el Preste Johan, de la gran senyoria del qual tot-hom en parla' (F LXIII, 7).

El terme *Une Can* recull una de les hipòtesis existents pel que fa al nom *Preste Joan*:⁵ remuntaria al títol mongol *ongqan* (on *ong* prové del xinès *wang* 'rei'), que per similitud fonètica s'hauria occidentalitzat en *lohan*. Si busquem una identificació històrica, sabem que el títol va pertànyer a Togrul, *qan* dels karaites, tribu que es va convertir al cristianisme al segle IX i que va romandre a la Mongòlia central.⁶ *La Història secreta dels mongols* informa que Togrul va ser diverses vegades aliat de Genguis Khan i del seu pare, Yesugei, fins que, al 1200, es va produir una ruptura entre tots dos que va dur a la mort del primer a mans de la tribu dels naiman.⁷

En el seu llibre, Marco Polo narra una batalla entre Genguis i Togrul/Preste Joan que té lloc a la planura de Tenduc:

Et après ce deus jors s'armerent andeus les parties et se combatirent ensemble duremant, et fu la gragnor bataille que fust jamés veue. Il hi oit gran maus et d'une part et d'autre, mes au dereant venqui la bataille Cinchins Can, et fu en celle bataille hocis le Prestre Johan, et de celui jor avant perde sa tere que Cinchin Can la ala conquistant tout jor (F LXVII, 2-3).

'I al cap de dos dies, ambdós bàndols s'armaren i combateren l'un contra l'altre durament, i fou la batalla més gran que s'hagi vist mai. Hi hagué grans

4 Amb F ens referim a la redacció francovèneta corresponent al ms. París, Bibliothèque nationale, fr. 1116. Se cita a partir de l'edició Eusebi (2010).

5 No hi ha acord pel que fa a l'etimologia del nom *Preste Joan*: vegeu Cardona (1975: 698-699); Thomaz (2002: 119), a banda de Simion & Burgio (2015: s.v. Prete Gianni).

6 Marco Polo no és l'únic que veu el Preste Joan en el sobirà dels karaites; aquesta identificació ja havia estat avançada per Gregori Bar Hebreu, nom amb què és conegut a Occident Abū-l-Farag ibn al-'Ibrī, bisbe de l'església siro-jacobita (Cardona 1975: 699). El títol de *qan* corresponia de dret a un cap de tribu mongol, mentre que el títol xinès de *wang* va ser el resultat d'una aliança amb la tribu dels Chin (Cardona 1975: 700).

7 Per a més informació, podeu veure Simion & Burgio (2015: s.v. *Činggis Qa'an*).

Els descendents del Preste Joan

Marco Polo esmenta un descendent del Preste Joan, Jordi (del siríà Giwargīs/persa Görgüz), cap nescoriana de la tribu dels ongut, convertit al catolicisme el 1293, segons la narració de Joan de Montecorvino (Van den Wyngaert 1929: 345-351; Cardona 1975: 637-638). David, en canvi, era el nom que —escriu Polo— designava tots els sobirans de Geòrgia, que es declaraven descendents de l'estat d'Israel (Simion & Burgio 2015: s.v. Davide). Una llegenda paral·lela, nascuda de la del Preste Joan, va estar efectivament lligada al sobirà de Geòrgia i va donar lloc, el 1221, a la *Relatio de Rege Davide*. Vegeu sobre aquest punt Cardona (1975: 636-637); Milanese (1986); Richard (1957: 233). Cardona recorda, a aquest propòsit, que, a la versió llatina d'un text àrab sobre Genghis que remunta també a 1221, David és un rei cristià fill del Preste Joan (1975: 703). Vegeu també Pelliot sobre aquest punt (1959-1973: I, 304). Saint-Quentin (Richard 1957: 234) i Vicenç de Beauvais (*Speculum Historiale*, XXIX, 69) esmenten encara el parentiu, mentre que per Jacques de Vitry David és el rei dels tàrtars Zaganelli (2000: 41, n. 36).

damnatges, d'un i altre bàndol, però finalment Genguis Khan vencé la batalla, i en aquesta batalla fou mort el Preste Joan, i a partir d'aquell dia perdé la seva terra, que Genguis Khan anà conquerint dia rere dia.

L'origen de l'enfrontament, a la versió narrativa de Polo, és el refús, per part del segon, a concedir la mà de la seva filla al vassall ensuperbit, Genguis:

Et quant Cinghis Can ot amasé si grant moutitude de jens que tout le monde covrent, il dit qu'il vult conquister grant partie do monde. Adonc envoie sez messages au Prestre Johan, et ce fu a les .M.CC. anz que avoit que Crist avoit nascu: il li mande qu'il vol sa file prendre a feme. Et quant le Prester Johan oi ce que Cinghis Can li mande demandan{d}t sa file a feme, il le tint a grant despit, et dit: «Conmant ne a

grant vergoigne Cinchis Can de demander ma file a feme: or ne set il que il est mes homes et mon sers? Or retornés a lui et li dites que je firoie ardoir ma file que je le la donast a feme. Et li dites por ma part que je li mant qu'il convient que je le met a mort, si com traïtor et desliaus qu'il estoit contre son seingnor». Puis dist as messages qu'il se partissent mantinant devant lui et que jamés ne tornasent. Et quant les messages oïrent ce, il se partirent mantinant; il alerent tant qu'il vindrent a lor seingnor, et li content tout ce que li mande le Prestre Johan, que ne i fallent rien, tout por ordre (F LXIV, 10-15).

'I quan Genguis Khan hagué arplegat una multitud tan gran de gent que cobria tot el món, va dir que volia conquerir una gran part del món. Llavors va enviar els seus missatgers al Preste Joan, i això va ser al cap de mil dos-cents anys del naixement de Jesucrist: li va demanar que volia prendre la seva filla per muller. I quan el Preste Joan va sentir que Genguis Khan li havia demanat de prendre la seva filla per muller, ho va tenir a gran despit i va dir: «Com s'atreveix Genguis Khan a demanar la meua filla per muller?! No sap que ell és un dels meus homes i mon vassall? Ara torneu a ell i digueu-li que abans faria cremar la meua filla que donar-li en matrimoni. I li dieu de part meua que sàpiga que convé que el condemni a mort per la seva traïdoria i deslleialtat contra el seu senyor». Després digué als missatgers que marxessin immediatament del seu davant i que no tornessin mai més. I quan els missatgers ho van sentir, van marxar de seguida. Van cuitar fins arribar davant del seu senyor i li explicaren fil per randa tot el que havia ordenat el Preste Joan, sense oblidar res.'

Marco Polo, doncs, es refereix al Preste Joan en relació amb l'imperi mongol i en termes de conflicte. No es fa cap mena d'al·lusió a les llegendàries riqueses narrades a la carta, i la figura de Joan tot just té un valor funcional en la narració d'una de les batalles en què es va fundar la potència de Genguis.

Enèsima traducció i reelaboració del clàssic medieval, l'anomenada versió K del *Milió* és una redacció resumida i refosa que es conserva en tres testimonis: una còpia catalana (Kc), una traducció francesa (Kf) i una traducció aragonesa (Ka). En els capítols Kc 8-9, la versió K conté la

Preste Joan i els mongols

Les creences que circulaven a Occident sobre les relacions entre Joan i els mongols, i sobre la predisposició d'una de les parts, o de totes dues, a col·laborar en la missió de la croada, van ser canviants i contradictòries. Inicialment, les campanyes de Genguis a l'Àsia occidental havien fet creure a Occident, aleshores abocat a l'ocupació de Damiat (1218-1219), que era un descendent del mític sobirà-prevere. Posteriorment, els tàrtars i Preste Joan seran vistos com a adversaris; ho va saber el rei Lluís IX a Xipre, el 1248, per una delegació mongola, i ho van advertir Joinville i, després d'ell, Villani (*Cronica*, V). Vegeu Zaganelli (2000: 29-30).

presentació del personatge del Preste Joan. Tal com a F, Genguis Khan demana per esposa la filla del Preste:

E con aquest seyor Quaygischam se vesé seyor de tanz grans gens e de tant grans províncies, sí tramés sos misatjes a Presta Yohan per aver sa filla per muler, e asò fo en l'any de MCCX. E cant Pestre Yohan hac aquesta misatgeria, sí se'n donà gran desplaer e dix aks misatjers: «E con és tan ardit vostre seyor que'm deman ma fila per muller, e que él sia mon sclau e mon hom? Verament que yo'n faria peses abans que ma filla li enviàs! Per què, anatz-vos-en a vostre seyor, e digatz-li que jamés no'm venga negun davant, e si o fa, yo los faré gran hontal!» E dementinent los misatjes s'en anaren, e contaren-li la resposta que Pestre Yohan avia feta. E con Quaygischam ach oйда la resposta, fo molt irat. E dix que jamés ell no seria seyor entrò que agués venjada aquela vilania que Pestre Yohan li avia feta; e dix que, sens falla, que él lo metria a mort o éls morrien totz (Kc 8, 7-12; Gallina 1958: 43-44).

Davant del refús del Preste, el cap mongol declara la guerra:

Aprés de yorns que les hostz foren ajustades de la una part e de l'altra he vengueren totz bé ordonat segons lur custuma, e comensaren a ferir la unxa sobre l'altre tant fort e tant maravelosament, que durà del matí tro al vespre, axí que'l Pestre Yohan fo vensut e mort (Kc 9, 1; Gallina 1959: 47).

Tanmateix, en un punt K aporta una informació afegida respecte de F. Vet aquí, confrontats, els dos capítols que tracten de l'epíleg de la batalla:

F LXVII, 1-4

Ci devise de la gran bataille ke fu entre le Prestre Johan et Cinchin Kaan.

Et après ce deus jors s'armerent andeus les parties et se combatirent ensemble durement, et fu la gagnor bataille que fust jamés veue. Il hi oit gran maus et d'une part et d'autre, mes au dereant venqui la bataille Cinchins Can, et fu en celle bataille hocis le Prestre Johan, et de celui jor avant perde sa tere que Cinchin Can la ala conquistant tout jor. Et si voç di que Cinchin Chan, puis celle bataille, regna .VI. anz et ala conquistant maint castiaus et mant provinces; mes a chief de .VI. anz ala a un chastiaus qe avoit a nom Caagiu et iluec fu feru d'une sagite eu genoeilz et de celui coux morut: donc il fu grand domajes por ce qu'il estoit preudomes et sajes.

Kc 9, 1-3 (Gallina 1959: 47)

Aprés de yorns que les hostz foren ajustades de la una part e de l'altra he vengueren totz bé ordonat segons lur custuma, e comensaren a ferir la unxa sobre l'altre tant fort e tant maravelosament, que durà del matí tro al vespre, axí que'l Pestre Yohan fo vensut e mort. E con Quaygischam ach la victòria fo molt alegre e pagat, mas perdé molta jent car aquesta fo la mayor batala que hom aya hoйда dir d'aquel temps ensà. E vensuda la dita batalla, Quaygischam anà conquistant totes les terres qui eren de Pestre Yohan, salvant aqueles d'Enopa e de Núbia, car axí la anomenaven; e és bella e mayor seyoria que de neguns crestians. E aprés aquesta batala, regnà Quaygischam VI anys e, tenent setje sobre un castel, fo ferit de segeta, de la qual morí. E avia conquistades les mayors terres de Levant.

Com es dedueix de la confrontació dels textos, la informació afegida a K afecta la referència a «les terres qui eren de Pestre Yohan, salvant aqueles d'Enopa e de Núbia». La redacció K, com F, afirma que després de la victòria Genguis va estendre els seus dominis a les terres del Preste Joan. Cap de les dues redaccions no informa de l'extensió i la situació d'aquestes possessions, però K precisa que Genguis no va adquirir les terres «d'Enopa e de Núbia».

La versió K del *Milió*

La còpia catalana (Kc) és el còdex 2048 de la biblioteca Riccardiana (ant. S. II. xxxii), mentre que Kf i Ka es troben respectivament a la biblioteca Vaticana (ottob. lat. 2207) i a Madrid, a la biblioteca de l'Escorial (Z. I. 2). Les sigles identifiquen els manuscrits a partir de la llengua en què van ser redactats. La redacció catalana ha estat fins avui objecte de tres edicions que només han tingut en compte Kc (Gallina 1958) i la traducció aragonesa Ka (Stubebe 1902 i Nitti 1980). Roman en forma manuscrita la versió francesa transmesa per Kf. En el nostre cas, la lliçó de la versió K es confiarà només al text de Kc, generalment més complet i també l'únic que conserva la presumpta aparença lingüística de l'arquetip. A més, per comoditat, indicarem la versió K només amb la sigla K. Es tracta d'una versió acèfala i truncada, que comença al capítol F LVI i acaba en correspondència amb el CXCVIII. A més, de la secció conservada, K n'elimina trenta-tres capítols inicials (XIX, XXIII-LV) i tretze de centrals (LXXII, LXXV, LXXXIX, CXCIX-CIII, CVIII, CXV, CLII, CLXXIV, CLXXVII), i sotmet la resta de text traduït a una constant activitat de resum i de supressió. Finalment, els capítols Kc LIX (Kf LVIII, Ka XXXVIII, 1-8) no tenen correspondència a F, ja que són extrets de la *Relatio* d'Odoric de Pordenone.

Criteris d'edició

Les citacions de Kc segueixen l'edició que he preparat prenent com a base el manuscrit riccardià. L'edició respecta la grafia del manuscrit, amb la regularització de *i* i *j* (la grafia <j> per la palatal [dʒ] i <i> per la vocal), de *v* i *u* (<v> per la fricativa i <u> per la vocal), de l'ús del diacrític de la *c* trencada, i amb la separació de les paraules segons l'ús modern. L'apòstrof es reserva per als casos de proclisi, mentre que faig servir el punt volat només en els casos d'enclisi que comporten la pèrdua d'un fonema. No l'emplo amb el pronom adverbial tònic *y* (<IBI). Utilitzo el guionet per unir el pronom àton al verb precedent. No el faig servir quan el pronom es troba en posició proclítica. Respecto l'*usus* del copista pel que fa a les consonants senzilles o dobles. Per als accents segueixo la normativa moderna, fins i tot en els casos d'accentuació diacrítica. A banda dels casos previstos per l'ortografia actual, accepto les formes verbals à (que es distingeix, doncs, de la preposició *a*) i é (que no és, doncs, la conjunció *e*); les formes él, éls en funció de pronom (diferents dels articles *el*, *els*), llevat de quan apareixen amb la *l* doble, tal com a «ells» (1r); féu com a variant de fou (per distingir-lo del substantiu feu). Faig servir la dièresi en cas de hiat (ex: «oÿda», «aygües», «egües», etc.). Entre parèntesis quadrats indico les pàgines corresponents a l'edició de Gallina (1958).

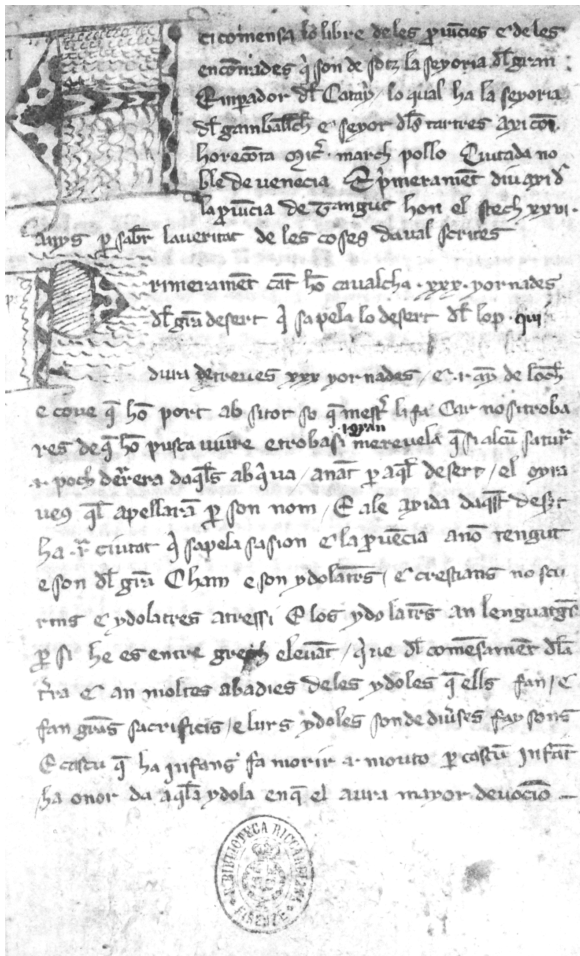
On és el Preste Joan?

La situació oriental-mongòlica que llegim a Otó de Freising s'associa, especialment després de la difusió de la carta, a una no menys imprecisa localització índia. A la carta, de fet, es qualifica el prevere de «rex Indorum», i el seu meravellós palau es relaciona amb el que havia fet erigir, segons la llegenda, l'apòstol Tomàs per a l'indo-part Gondophar (Richard 1957: 231). La localització del Preste, per tant, connecta amb la llegenda de sant Tomàs i la seva missió evangelitzadora a l'Índia, tal com afirmen primer Gregori de Nazianz i, després, els *Actes de Tomàs*.⁸

⁸ Els *Actes de Tomàs* són un text apòcrif siríac potser originari d'Edessa. Per a la llegenda de la predicació de sant Tomàs, especialment a Marco Polo, Cardona

La recerca del Preste Joan és una constant en els itineraris dels viatgers que, al llarg del segle XIII, es desplacen *ad Orientem*. Joan de Pian del Carpine, a qui el papa Innocenci IV va encarregar el 1245 que viatgés a terres dels mongols, parla, igual que Marco Polo, d'un enfrontament entre el prevere i els tàrtars. A diferència del que s'esdevé en el *Milió*, però, l'enfrontament no afecta Genguis sinó el seu fill, Tolui, i, a més, es tanca amb la victòria del prevere, el regne del qual se situa a l'Índia Major, de l'Indo a la Xina del Sud (Zaganelli 2000: 41, n. 30). Un emplaçament similar, acompanyat també de l'evocació de la lluita amb els tàrtars, es troba en el *Liber peregrinationis*

(1975: 744); Thomaz (2002: 122-123); Simion & Burgio (2015: s.v. San Tommaso i Prete Gianni).

Començament de la còpia catalana del *Milió*, el manuscrit Kc (Florència, Biblioteca Riccardiana, 2048, f. 1r).

de Riccoldo da Montecroce (1243-1320), el «diari de viatge» de la missió a Palestina, Armènia, Turquia i Pèrsia promoguda per Honori IV (1286-87). Guillem de Rubruck, que va arribar *ad Orientem* al 1253 com a ambaixador de Lluís IX, reporta un testimoni lleugerament diferent i connotat d'un lleu escepticisme. El franciscà es refereix a un poble de pastors nestorians sotmesos a un rei, anomenat «rei Joan», del qual se n'exageraven la riquesa i el poder. A més, Joan no s'enfronta directament amb Genguis, sinó que ho fa el seu germà i successor, l'idòlatra Unc (Zaganelli 2000: 28). A Guillem, doncs, la llegenda es confronta amb l'experiència directa i té el final sempre negatiu de la *quête*; el prevere, en definitiva, no hi és, i la seva fama és desproporcionada: «quan vaig travessar les seves terres, ningú no sabia dir-me

res d'ell, tret d'algun nestorià» (Zaganelli 2000: 28). La mateixa desil·lusió es llegeix a la *Relatio* d'Odoric de Pordenone: «[...] veni versum terra Prestigane de quo non est centesima pars eius quod quasi pro certo dicitur de ipso» 'vaig arribar fins a la terra del Preste Joan, que no és ni la centèsima part del que es dona per cert' (XXXII, 1; Van der Wyngaert 1929: 379-495), mentre que Joan de Montecorvino només aconsegueix conèixer-ne el successor, Jordi, que converteix al cristianisme.⁹

Tot i que l'exploració dels immensos espais asiàtics no va permetre trobar i conèixer el sobirà llegendari, no se'n va posar en dubte l'existència. Si Joan no es trobava a les estepes de Mongòlia ni a la vall de l'Indo, aleshores havia de trobar-se en algun altre lloc, en territoris de l'ecumene encara inexplorats, objecte de coneixements més que confusos. Per tal de no haver de renunciar al miratge, com diu Zaganelli (2000: 26), els europeus reorienten l'observació. El nou terreny de caça és ara Etiòpia o, de manera menys concreta, la zona geogràfica que avui correspon a la banya d'Àfrica:

Les contacts de l'Europe occidentale avec l'Asie intérieure et l'Empire mongol en général entraînaient la disparition de la figure du roi David et causaient une certaine érosion à celle du prêtre Jean, ce qui, à la longue, préparait sa migration en Afrique (Thomaz 2002: 129).

'Els contactes d'Europa occidental amb l'Àsia interior i l'Imperi mongol implicaven, en general, la desaparició de la figura del rei David i causaven una certa erosió en la del Preste Joan, cosa que, a la llarga, preparava la seva migració a l'Àfrica'.

El traspàs d'Àsia a Etiòpia es justifica per una mil·lenària confusió entre les dues regions, un problema que del món antic passa a l'Edat Mitjana a través, *in primis*, de les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla. A l'Edat Mitjana, suggereix Burgio (en Simion & Burgio 2015: s.v. Índia), és més apropiat no parlar d'Índia, sinó d'Índies, essent la regió índia tradicionalment subdividida entre *Índia Major* (que correspon aproximada-

⁹ Van der Wyngaert (1929: 335-355). Per Montecorvino, vegeu Paolillo (2009).

La confusió geogràfica

Durant bona part de l'Edat Mitjana, «avant d'être un lieu, l'Éthiopie est un nom, qui ne désigne pas toujours le même objet géographique», 'més que no pas un lloc, Etiòpia és un nom que no designa pas sempre el mateix objecte geogràfic' (Vagnon 2012: 21). La bibliografia sobre la confusió entre l'Índia i Etiòpia és molt variada. Recordem aquí en particular Vagnon (2011 i 2012) i Rouxpetel (2012: esp. 74-75). Per a la representació d'Orient a la cartografia medieval, vegeu Conti (2007). La presència del riu paradisiàc en el regne de Joan proporciona un prestigi ulterior al mític sobirà: «Chi possedeva le sorgenti del Nilo doveva dunque avere rapporti abbastanza stretti con l'Onnipotente», 'Qui posseïa les fonts del Nil havia de tenir, doncs, relacions força estretes amb l'Omnipotent'. L'excepcionalitat del Nil, a més, es devia a l'estacionalitat de les seves crescudes, que tenien lloc entre juliol i setembre, just en el moment en què els altres rius s'assecaven (Milanesi 1986: 45).

ment a l'Índia actual i al Dècan), *Índia Menor* (que engloba també el sud-est asiàtic) i *Índia Mitjana* (és a dir Etiòpia). Marco Polo és qui primer en dona la prova, en identificar Etiòpia —coneguda amb el topònim àrab d'Abase/Abasce— amb l'Índia Mitjana.¹⁰ També és confusa la representació que n'ofereix la cartografia. En el mapa de la catedral de Hereford (c. 1280), la banya d'Àfrica es perllonga fins a la costa índia (Braudel 1985: 90), mentre que en el d'Ebstorf (c. 1300, avui destruït) està poblada per les mateixes criatures teratològiques que omplen les *terrae incognitae* d'Àsia (Vagnon 2012: 32). Fosa i confosa amb l'Índia, Etiòpia és, doncs, terra de *mirabilia*, un indefinit Orient apte per acollir els mateixos prodigis

¹⁰ L'equivalència Índia/Abasia és evident a la rúbrica de F CXCII: «Ci comance de Abasie, qui est la mediane "Yndie"». D'Etiòpia, Polo en va reunir informació a les escales de l'Índia i del Golf Pèrsic, durant el viatge de tornada el 1293 (Simion & Burgio 2015: s.v. *Abascia*). Per a la percepció d'Àsia en temps de Marco Polo, Palagiano (2007).

que s'esmenten a la carta del Preste Joan. Enclau cristià en el cor de l'imperi mameluc, Etiòpia és la candidata ideal per hostatjar el sobirà llegendari. Aquesta *translatio* es conjuga feliçment amb la localització etiòp del paradís terrestre a conseqüència de la identificació del Nil amb el Gió del Gènesi. A més a més, com observa Corazzol, la descripció al text de Polo del ric i potent sobirà d'Abissínia hauria pogut facilitar la identificació del rei amb el prevere llegendari (Simion & Burgio 2015: s.v. *Abascia*).

Tanmateix, el passatge de la versió K és una *lectio singularis* que no pot remuntar de cap manera a l'original. La versió F col·loca el Preste Joan encara a l'Àsia i no conté el topònim Etiòpia, sinó només Abasie/Abasce. La responsabilitat del fragment és, doncs, totalment atribuïble a l'anònim redactor de K i està particularment lligada al «tomb africà» que hi va haver, a l'Occident cristià de la primera meitat del segle XIV, en la recepció del mite del Preste Joan.

Però la migració no és definitiva i no afecta tots els textos. Així, les obres més marcadament fantàstiques, tal com els *Viatges de Mandeville* i l'obra de Dom Pedro de Portugal, resten fidels al Preste Joan asiàtic (Thomaz 2002: 133). Tradicionalment, la primera menció literària del trasllat de Joan en terra etiòp s'atribueix a Jordan Català de Sévérac. Més enllà del lloc d'origen, identificat amb Sévérac-le-Château, a l'Avairon, se sap ben poc d'aquest dominicà que —i aquesta és l'única dada segura— al 1320 va deixar Tabriz per seguir cap a l'est, com explica en un text també poc conegut: les *Mirabilia descripta*. El text de les *Mirabilia*, descrit per l'editora com un relat, regió per regió, de les meravelles que hi ha damunt la terra (Gadrat 2005: 71), es refereix a Joan com a emperador d'Etiòpia: «imperatorem Ethiopum, quem vos vocatis Prestre Johan» 'l'emperador d'Etiòpia, que vosaltres anomenau Preste Joan' (Gadrat 2005: 259, § 107).

Sobre la base de les poques dades documentals, i d'alguna estimació raonable, Christine Gadrat fixa la data de naixement de Jordan entre els anys 1275-1280, en una família a la qual van pertànyer també un notari homònim del nostre i altres membres de l'orde dels Predicadors. Versemblantment, després dels seus estudis en un

convent dominicà va viatjar fins a Tabriz, l'any 1302 (seguint Tomàs de Tolentino, com sosté Yule 1888: III, 29) o potser en la missió enviada per Joan XXII el 1318 (com afirma, en canvi, Richard 1957: 180). Si gui com sigui, l'itinerari seguit es pot dividir en dues etapes: d'un port provençal o italià a Tabriz, al convent dominicà del qual fa estada; de Tabriz a Orient, fins a Ormuz. D'allà, cap a 1327-1328, Jordan va sortir per al viatge de tornada i va arribar a Avinyó, que des de 1305 era seu del papat. Després d'un sojorn al convent dominicà (on potser es va copiar l'únic exemplar de les *Mirabilia*), el 1330 Jordan torna a marxar cap a Orient, duent a sobre dues cartes papals: una per a l'emperador de Catai, l'altra per al d'Etiòpia.¹¹ En aquells mateixos anys,

El Gran Khan és ferit de mort amb una fletxa durant el setge de Caagiu, sis anys després de la victòria sobre el Preste Joan (París, Bibliothèque nationale de France, fr. 2810, f. 27r).

també col·loca el Preste Joan a Etiòpia Joan de Marignolli, franciscà de Florència que havia sortit al 1338 d'Avinyó per a una missió papal davant del *qan* Togan Temur. Convertit en historiador de la cort de Carles VI, Marignolli va explicar la seva experiència oriental dins el *Chronicon Bohemorum* (1350): Etiòpia hi apareix en el capítol dedicat al Paradís Terrenal, com a terra del riu Gió, habitada per homes negres i llar del Preste Joan.¹²

Tanmateix, Lachat precisa que la primera notícia de l'atribució al prevere de la sobirania etiòp no correspon a Jordan, sinó a dues obres —l'una

iconogràfica i l'altra, literària— no gaire anteriors, lligades a un fet històric particularment rellevant: l'ambaixada de trenta representants etiòps que al 1310 es va dirigir a la cort del rei d'Espanya. Lachat, que reporta la notícia de l'ambaixada, confessa que no sabem si l'ambaixada va arribar a Espanya i afirma, en canvi, amb certesa, que va arribar a la cort papal d'Avinyó i després va seguir el camí cap a Roma i Gènova, on va sojornar molts dies (Lachat 1967: 10).¹³ A la ciutat lligur els delegats etiòps van ser interrogats sobre el seu país i van deixar-hi testimonis escrits. El cartògraf Joan de Carignano, rector de l'església de Sant Marc, va recollir aquests testimonis i els va fer servir per compilar un tractat. L'obra, avui perduda, ens és coneguda pel *Supplementum Chronicarum Orbis* de l'historiador italià Foresti (1434-1520), i anava acompanyada per una carta de navegació firmada pel mateix Carignano.¹⁴ Lachat en subratlla la importància, precisament perquè aquest document localitza, per primera vegada, el Preste Joan a Etiòpia i afirma que —transcriu Foresti— «prevereiū lanum illi populo tanquam patriarcham preesse» 'el Preste Joan governava aquest poble com a patriarca'.¹⁵

Justament a la ciutat de Gènova trobem una referència al Preste Joan en terres africanes que s'assembla —i això la fa interessant— al fragment citat de la versió K. Jacques Paviot (2001: 70-71) assenyalava l'existència, a la Biblioteca Universitària de Gènova, d'un manuscrit (el B. I. 36) que conté la transcripció de les llegendes d'un mapamundi

¹¹ La reconstrucció hipotètica de la biografia de Jordan es troba a Gadrat (2005: 40-65).

¹² La *Cronica de Marignolli* es troba a Van der Wyngaert (1929: 524-560). En citem el *Capitulu de Paradiso* (I, 531-532). Per a un perfil del viatger, Evangelisti (2008).

¹³ Fa de mal dir qui devia ser l'«Hispaniarum regem» esmentat per Foresti: el 1310 el sobirà de Castella era Ferran IV L'Emplaçat (1295-1312), fill de Sanç, i fins al 1302 va estar sota la tutela de la seva mare i d'Enric de Castella; Catalunya i Aragó, unides des de 1173, es trobaven sota el llarg regnat de Jaume II El Just (1291-1327).

¹⁴ Florència, Archivio di Stato, arch. nat. port. 2; destruïda el 1943; cfr. Hirsch (1990: 78).

¹⁵ Citem a partir de Lachat (1967), que reprèn el text de l'edició de la *Cronaca* de 1506. La crònica de Foresti es va editar per primera vegada el 1483 a Venècia; hi va haver una segona edició a Brescia (1485) i tres més novament a Venècia (1486, 1490, 1492). Més endavant, el text es va estampar a Nuremberg el 1503, a Venècia amb altres tres edicions (1503, 1506, 1513) i finalment a París (1535). Citarem encara una traducció italiana, a cura de F. Sansavino, apareguda a Venècia el 1488-91 (Lachat 1967: 9, n. 2). Per a una descripció tècnica acurada del mapa del món de Carignano, vegeu Duken (1988: 86-95).

perdut que remunta als anys 1310-1340. La lectura dels textos llatins del còdex genovès, transcrits per Paviot, permet recuperar algunes referències significatives al Preste Joan, dues de les quals són particularment rellevants. La primera es correspon amb la «ciuitate de Canduch»:

[f. 2v] *In ista ciuitate de Canduch et in eius prouintia nullus erat ausus sedere super catrodam, et hoc quando Presbiter Joham erat dominus de Catay. Sed sciatis quod anno Domini Mclxxxvij Magnus Canis de Catayo qui vocabatur Castigam venit cum multitudine gentium mirabilium, in quodam pulchro plano prope ciuitatem predicta, cum contra Presbiterem Johan, qui erat magnus dominus in ipsis partibus; sic, quod presbiter Joham fuit superatus et dictus a victo bello dictus [sic]. Castigam deuastauit omnes terras et loca de Asia qui erant dicti Presbiteri Johannis* (Paviot 2001: 81, § 21).

‘En aquesta ciutat de Canduch i a la seva província ningú havia gosat seure a la cadira, i això quan el Preste Joan era senyor de Catai. Però sapigheu que l’any del senyor 1187 el Gran Khan de Catai, que era anomenat Castigam, va venir, amb una multitud meravellosa de gent, en aquelles belles planes a prop de la susdita ciutat, contra el Preste Joan, que era el gran senyor en aquelles terres; així que el Preste Joan va ser superat i vençut en aquesta guerra. Castigam va devastar totes les terres i llocs d’Àsia que eren del susdit Preste Joan.’

La notícia d’aquesta llegenda coincideix amb la de Marco Polo pel que fa a la batalla entre el sobirà mongol Genguis —aquí Castigam— i el sacerdot llegendari. Els detalls narratius reflecteixen el text de Polo, en particular les innombrables quantitats de soldats que formaven l’exèrcit del *Qan* i la bellesa de la plana de Tenduc. Igual que a Marco Polo, és Joan qui surt derrotat i perd tots els territoris asiàtics.

La segona llegenda també és significativa, atès que permet fer una interessant connexió amb el text de la redacció K. A propòsit d’Etiòpia, efectivament, llegim:

[f. 8v-9r] *Ista prouintia vocatur Ethiopia, terra Christianorum nigrorum, in qua continue est estas. Homines in hac habitantes sunt pulchre forme, magni vt nos, sed sunt nigri propter magnum ardorem solis. Huius prouintie dominatur imperator magnus et patriarcha Presbiter Johannes, de Nubia, christianus, et de Ethiopia* (Paviot 2001: 87).

‘Aquesta província és anomenada Etiòpia, terra de negres cristians, en la qual contínuament fa bo. Els homes que hi viuen estan bellament formats, són més grans que nosaltres, però són negres a causa de la gran ardor del sol. Aquesta província és dominada pel gran emperador i patriarca Preste Joan, de Núbia, cristià, i d’Etiòpia.’

El text informa de la localització africana de Joan, emperador i patriarca, sobirà d’Etiòpia i alhora de Núbia (vegeu més avall), i afegeix un detall explicatiu singular: afirma que «iste terre» d’Etiòpia i Núbia van ser els únics dominis que va conservar Joan després de la derrota patida a mans de Castigam:

Iste terre sunt ille que restauerunt ipsi Presbiteri Iohanni, quando Magnus Canis de Catayo, qui vocabatur Castigam, venit anno Domini M°clxxxvij cum multitudine magna gentium innumerabilium, quod est sic loqui, in quodam pulchro plano de Canduch, in prouintia de Catayo, contra predictum Presbiterum Iohannem, qui erat

El mapa de Hereford (1277-89, 158 x 130/133 cm), que pren el nom de la catedral anglesa on es troba, és l’únic mapamundi gran en forma T-O que es conserva íntegrament (Hoogvliet 2007: 44-45).

dominus istarum partium Assie. Qui Presbiter Ioham fuit in bello superatus et, amissis quampluribus terris de Assia, restauerunt ei prouintie de Ethiopia et Nubie (Paviot 2001: 88).

‘Aquestes terres són les que van romandre del Preste Joan després que el Gran Khan de Catai, anomenat Castigam, irrompé l’any 1187 amb una

quantitat ingent de gent –tal com s'explica–, a les belles planes de Cambuch, a la província de Catai, contra el Preste Joan, que era el senyor d'aquesta part d'Àsia. Allí el Preste Joan fou vençut en batalla, i de totes les terres perdudes d'Àsia, li van quedar les províncies d'Etiòpia i Núbia.

La notícia confirma la *lectio singularis* de la versió K, segons la qual Genguis va conquerir totes les terres de Joan llevat de les dues regions africanes: «restauerunt ei prouintie de Ethiopia et Nubie» reprèn, de fet, «salvant aqueles d'Enopa e de Núbia» de Kc 9, 2.

El Preste Joan a la cartografia: localització a Núbia i Etiòpia

El Preste Joan, però, no s'identifica *tout court* amb l'emperador d'Etiòpia. A la imprecisa definició d'Etiòpia i l'Índia s'hi afegeix una representació, igualment confusa, d'Etiòpia i Núbia, les mateixes regions esmentades pel text de K. Igual que per al redactor de K, és probable que tampoc per a Marco Polo aquesta distinció fos concreta:

It may be doubted whether Polo had any clear ideas about Nubia, and whether he distinguished it from Ethiopia, of which he only speaks from hearsay under the Arabic name of «Abasce» (Pelliot 1959-1973: s.v. Nubia).

'És dubtós que Polo tingués una idea clara sobre Núbia i que la distingís d'Etiòpia —de la qual només parla d'oïdes amb el nom àrab Abasce.'

La inexactitud de la dada es deu a la proximitat geogràfica i, sobretot, religiosa. Si Etiòpia és enterament cristiana, Núbia sembla dividida entre cristians i musulmans.¹⁶ Així, en els textos de molts autors la unió de les dues regions s'esdevé a partir de la fe cristiana compartida, i justament sota la protecció del cabdill comú Joan. Jaume de Verona, per exemple, defineix els nubians «Ethiopes nigri de gente presbyteri Johan-

nis» 'Etiòps negres de la gent del Preste Joan',¹⁷ mentre que l'autor del *Libro del Conoscimiento*, un franciscà espanyol anònim que a l'entorn de 1350 descriu un viatge imaginari *ad Orientem*, distingeix la Núbia cristiana («Dongola») de la musulmana i la sotmet, igual que Etiòpia, al Preste Joan. «Patriarca de Nubia e de Etiopía», aquest últim esdevé una autoritat religiosa supranacional:

Ainsi, la connaissance confuse de l'existence de deux royaumes chrétiens, le nubien et l'éthiopien, au sud de l'Égypte a peut-être favorisé l'utilisation d'un personnage "fédérateur", le Prêtre Jean, qui donne une identité et une même origine mythique à l'ensemble de cet espace chrétien [...] On comprend l'intérêt représenté par la figure emblématique du Prêtre Jean dans ce contexte, lui qui combinait pouvoir temporel et pouvoir spirituel, et qui pouvait rassembler dans un même espace chrétien une Nubie et une Ethiopie mal distinguées (Hirsch 1990 : 90-92).

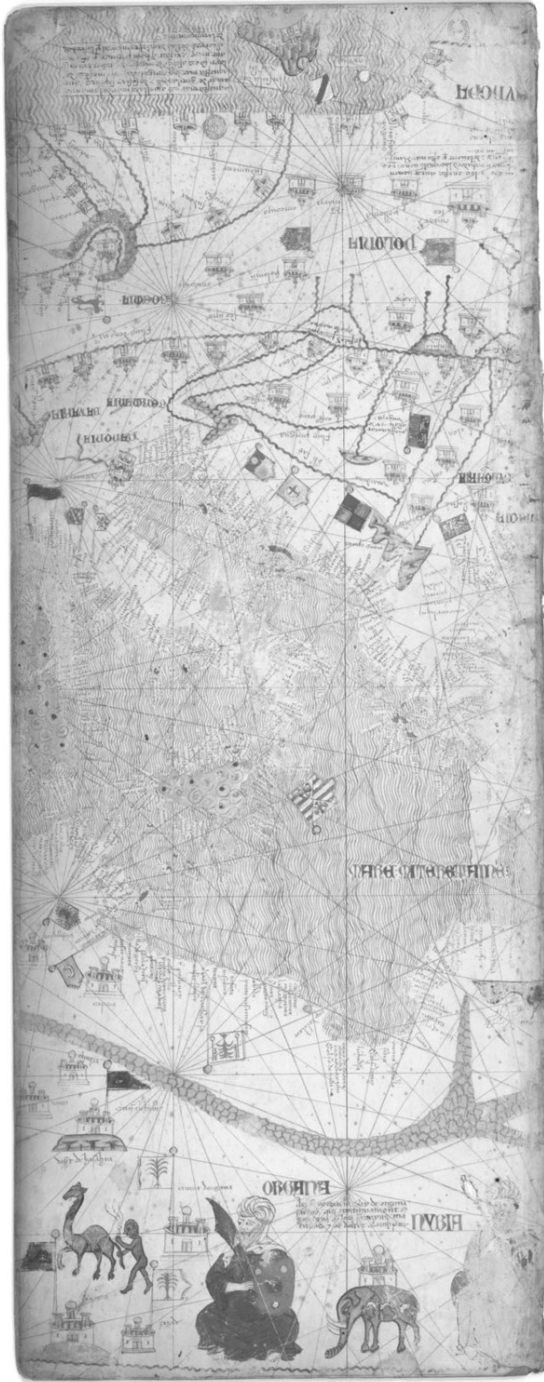
'Així, la coneixença confusa de l'existència de dos regnes cristians, el nubian i l'etíop, al sud d'Egipte potser ha afavorit la utilització d'un personatge federador, el Preste Joan, que dona una identitat i un origen mític comú al conjunt d'aquest espai cristià. En aquest context es comprèn l'interès representat per la figura del Preste Joan, ell que reunia poder temporal i poder espiritual, i que podia agrupar en un mateix espai cristià una Núbia i una Etiòpia mal distingides'.

La referència del *Libro del Conoscimiento*, l'itinerari fictici del qual s'inspira en un mapa o portolà, permet desviar el focus d'atenció dels textos literaris als documents cartogràfics, on la col·locació d'Etiòpia/Núbia va ser particularment problemàtica (Hirsch 1990: 89).

Ara que, tal com subratlla Hoogvliet (2007), malgrat la gran popularitat que la llegenda ja tenia a finals del segle XII, els mapamundis anteriors al tres-cents no citen el Preste Joan. Tant el celeberrim mapa de Hereford com el d'Ebstorf contenen referències, respectivament, a un poderós rei indi esmentat per Solinus i a un sobirà asià-

¹⁶ Originàriament els dos regnes cristians que formen la Núbia són el regne de Makuria al nord i el d'Alwa al sud. A començament del segle XIV, l'Egipte mameluc conquereix i islamitza el regne septentrional (Hirsch 1990: 89). Per a la confusió Etiòpia/Núbia, Rouxpetel (2012: esp. 76).

¹⁷ «[...] Nubiani calogeri. Valde spirituales homines. Qui sunt Ethiopes nigri de gente presbyteri Johannis. Qui est unus de majoribus principibus mundi» 'monjos nubians, homes molt espirituals, que són etiòps negres de la gent del Preste Joan, que és un dels prínceps més poderosos del món' (Rouxpetel 2012: 76, n. 21).

Atles Català de 1375 atribuït a Abraham Cresques de Mallorca (París, BnF, esp. 30, f. IV). El foli reproduït representa la costa mediterrània d'Àfrica amb els sobirans d'Organa (Txad) i Núbia.

tic tret de Vicenç de Beauvais, però a cap de les dues hi és present el sobirà Joan. Encara que tant l'un com l'altre fan referència als cristians d'Etiò-

Abissínia

És un altre topònim que genera ambigüitats: és l'equivalent àrab generalment preferit pels viatgers (Richard 1957: 239), però també l'adopta fra Maur en el seu planisferi (Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, inv. 106173; Vagnon 2012: 42; Cattaneo 2011: 167). Carignano va ser el primer a identificar Abissínia amb Etiòpia i va poder disposar d'informacions de primera mà. També en aquell cas l'interès era econòmic i comercial, com ho demostra una llarga llegenda dedicada al comerç transaharià extreta d'un mercader genovès que va sojornar a Sidjilmasa (Hirsch 1990: 79).

pia, aquests no es relacionen mai amb el prevere (Hoogvliet 2007: 228).

Al 1320, a les il·lustracions de Pietro Vesconte per al *Liber* de Marino Sanudo, trobem la primera llegenda on s'esmenta el sacerdot (Hoogvliet 2007: 231): a Orient, limitant amb el Catai, se situa l'«Índia inferior *Johannis preverei*», diferent de l'«Índia magna» i de l'«Índia parva que est Ethiopia».¹⁸ Joan, doncs, es troba a l'Àsia, i la representació de l'Àfrica oriental tradueix els avenços dels coneixements geogràfics contemporanis: al sud d'Egipte hi trobem Núbia, entre la ciutat de Chus i les fonts del Nil, i al sud-est hi ha Abissínia, Etiòpia (Hirsch 1990: 74-76).

Tanmateix, es tracta de coneixements encara vagues: Abissínia no es fa coincidir encara amb l'Etiòpia cristiana, com farà, en canvi, per primera vegada, Joan de Carignano. El mapamundi del cartògraf genovès situa, efectivament, Núbia als confins occidentals d'Egipte («Provincia Nubia hic incipit et terminatur Egyptus» 'que comença la província de Núbia i acaba Egipte') i just la «Terra Abeise» o Etiòpia, col·locada entre els dos braços de l'alt Nil i sembrada de creus cristianes (Hirsch 1990: 79). La característica més innovadora del mapa de Carignano és precisament la identificació

¹⁸ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, Vat. lat. 2972, f. 112v-113r; reproduït a Bouloux (2002: il. 1); Richard (1957: 17); Braudel (1985: 97).

d' Etiòpia amb un regne cristià, en una divisió religiosa de l'espai africà que recuperaran els mapes posteriors (Hirsch 1990: 79-80). Pel que fa a l'esment del Preste Joan, en realitat trobem tan sols una referència incompleta, atès que només són llegibles les paraules següents: «...regio christiani» o «...eratore christiani» (Hoogvliet 2007: 231).

A començament del tres-cents, la Núbia cristiana rep una forta pressió militar de l'Egipte mameluc, que sotmet el regne septentrional de Makuria, tot provocant la progressiva arabització de la regió i el declivi de l'Església cristiana, que remunta al segle vi. Al mateix temps, Etiòpia ascendeix sota la monarquia salomònida i comença una fase d'expansió religiosa (havia estat evangelitzada al segle iv) i territorial. Per a la qüestió del conflicte Núbia/Egipte, vegeu Hirsch (1990: 89), que fa referència també als estudis de Tony Campbell. Nou mapes sobre trenta-tres del segle xiv contenen imatges de l'àrea etiòp i nubiana, una «region s'étendant entre le sud de la mer Rouge et la confluence des deux bras supérieurs du Nil» 'una regió que s'estén entre el sud del mar Roig i la confluència dels dos braços superiors del Nil'. Es tracta dels *mappae* de Joan Carignano (1310/1339), Angelino Dalorto (1325/1339), Angelino Dulceti (1339) i Francescus Pizigano (1367); de l'Atles Català (1375) i del de Soler (finals del xiv), a banda d'altres mapes anònims (Hirsch 1990: 70, n. 4). Finalment, Hirsch recorda que les cartes portolanes de l'època eren de dues menes: o bé només representaven la costa, o també el repaís. Les que inclouen Etiòpia i Núbia formen part de la segona categoria (Hirsch 1990: 70).

Són sobretot els mapes catalans els que situen el Preste Joan a l'àrea etiòp/nubiana, evocant, tal com fa Carignano, el conflicte religiós que enfrontava cristians i musulmans. A Polo ja hi ha ecos de les contínues rivalitats entre els representants de les dues religions, especialment en el capítol citat sobre Abissínia, els habitants de la qual —cristians— «ont ghere con le soudan de Aden et con celz de Nubie» 'estan en guerra amb el soldà d'Aden

Abet Selip

El *Libro del Conoscimiento* també esmenta un «Abdeselip» en relació a la ciutat de «Graciona», però no coincideix amb el prevere: «E llegué a una gran cibdat que dizen Graciona, que es cabeça del imperio de Abdeselip, que quiere dezir siervo de la cruz. E este Abdeselip es defendedor de la iglesia de Nubia e de Etiopía, e este defiende al Preste Juan, que es patriarca de Nubia e de Etiopía e señorea muy grandes tierras e muchas cibdades de cristianos [...]» (Rubio Tovar 2008: 380).

i amb el de Núbia' (F CXCII, 4).¹⁹ En el mapa de Dulcert (París, Bibliothèque nationale, Rés., Ge. B. 696; 1339), Egipte està contínuament en guerra «cun christianos Nubie et Ethiope qui sunt sub domino prest lane» 'amb els cristians de Núbia i d'Etiòpia que estan sota el domini del Preste Joan'. «Christianus niger», Joan és diferent de l'emperador d'Etiòpia (anomenat Senapus, com el Senapo de l'*Orlando Furioso*, cfr. Milanese 1986: 47), i apareix novament com un cap religiós supranacional, com ja hem vist en el *Libro del Conoscimiento* i com ocorre també a K (Hirsch 1990: 86; 90). De la mateixa manera, a l'Atles Català de 1375 els cristians de Núbia se sotmeten a la «senyoria del enperador de Etiopia e de la terra de Preste Johan» (Hirsch 1990: 86; París, Bibliothèque nationale, esp. 30). La llegenda que correspon a la «ciutat de [Núbia]» és la següent:

Aquest rey de Núbia està [tots temps] en guerra e armes [ab los] chrestians de Núbia qui són so[its] la senyoria del emperador de Etiopia e de la terra de Preste Johan (L'Atles Català 1975).

Joan és l'emperador d'Etiòpia i, al mateix temps, el guia espiritual dels cristians de Núbia; ambdós són en guerra contra la Núbia musulmana. Pel que fa al mapa del món genovès perdut, citat en el paràgraf anterior, aquest conté una informació similar:

¹⁹ Vegeu Simion & Burgio (2015: s.v. *Abascia*).

[f. 7v] *Iste rex de Nubia continue est in bello cum rex [sic] de Orguena, et cum Cristianis nigris de Ethiopia submissis Presbitero Johanni, domino prouintie Ethio- pie* (Paviot 2001: 86, §78).

'Aquest rei de Núbia està contínuament en guerra amb el rei d'Orguena, i amb els cristians negres d'Etiòpia sotmesos al Preste Joan, senyor de les províncies d'Etiòpia.'

L'atles anònim mallorquí del 1400 col·loca clarament el sobirà a la «ciutat de Núbia»: «ciutat de nubia en esta ciutat / est la seu de Preste Johan senyor / dels christianos» (París, Bibliothèque nationale, Rés Ge AA 751; Hoogvliet 2007: 232 i 58). En canvi, els dos regnes tornen a estar superposats en el mapa de Macià de Viladesters (París, Bibliothèque nationale, Ge AA 566; 1413). Aquest últim, entre altres coses, ofereix la primera representació iconogràfica de Joan: un sobirà amb mitra i bàcul (Hirsch 1990: 90). És interessant, a propòsit d'això, la «variant» iconogràfica de l'atles català de la Biblioteca Estense de Mòdena (c. 1450), on la representació d'un sobirà de pell fosca sanciona el «trasllat» africà, consumat, de Joan. El trasllat africà del prevere no és, tanmateix, definitiu, i les oscil·lacions Etiòpia/Àsia perduren al llarg de tot el segle xv.

El context històric de la versió catalana del Milió

La referència que la versió K fa del Preste Joan en relació a Etiòpia/Núbia s'avé perfectament amb el context històric i cultural en què es va elaborar la redacció. Es pot establir una datació aproximada de K sobre la base de dues dates-terminus. El *post quem* són els anys 1330-1331, data de la redacció, primer padovana i després avinyonesa, de la *Relatio* d'Odoric, alguns fragments de la qual apareixen interpolats en el text català. *L'ante quem* és el 1396, any de la mort de Juan Fernández de Heredia, comitent del manuscrit Z. I. 2, que conté la mateixa redacció de Polo traduïda a l'aragonès. La redacció catalana, per tant, se situa entre 1330 i 1390, i es defineix com a contemporània o immediatament posterior a les fonts que testimonien el desplaçament africà de Joan.

La *translatio* és l'efecte de dues causes combinades: per una banda, la realització de les explo-

racions asiàtiques; per l'altra, un coneixement superior i un més gran interès per les regions cristianes d'Àfrica dins els nous projectes de croada. Com s'ha dit, el desplaçament del terreny de recerca del prevere és conseqüència del fracàs de les nombroses expedicions asiàtiques que es van fer a la segona meitat del segle XIII. Davant de la constatació que el llegendari sobirà no es trobava a les estepes mongòliques o a les valls índies, l'atenció es desplaça a occident i es dirigeix a l'Àfrica oriental. D'altra banda, els coneixements sobre les regions d'Etiòpia i Núbia comencen a ser més precisos justament en aquests segles. Si els topònims grecs d'Etiòpia i Núbia remunten a l'antiguitat clàssica, al llarg dels segles tant l'un com l'altre van ser «poco più di un nome senza referente concreto, mera voce catalogafica negli elenchi dei popoli ai confini dell'œcumene», relacionats «da una generica localizzazione al di là dell'Egitto, ai confini del mondo abitato» 'poca cosa més que un nom sense referent concret, una mera veu catalogràfica en les llistes dels pobles als confins de l'ecumene, relacionats per una genèrica localització més enllà d'Egipte, als confins del món habitat' (Simion & Burgio 2015: s.v. Nubia). Tot just al dos-cents es comença a parlar d'un poble cristià a Etiòpia i Núbia; entre les fonts principals, Jacques de Vitry assenyalava la presència dels cristians coptes i identifica les dues regions sota la comuna fe cristiana, deguda a la predicació de sant Mateu, tal com farà també Burcardo di Monte Sion (Seignobos 2012: 56-57, n. 34 i 38). Integrats ara a l'ecumene dels pobles cristians, els cristians de Núbia i Etiòpia esdevenen l'objectiu de missions evangelitzadores que anhelan la reunificació de les Esglésies disperses. Ja al 1245—amb el primer concili de Lió— Innocenci IV decideix enviar missioners franciscans davant les autoritats eclesiàstiques locals (Seignobos 2012: 58), mentre que al juliol de 1289 Joan de Montecorvino surt de Rieti amb cartes adreçades tant al *Qan* persa Argun com a l'emperador d'Etiòpia.

L'interès per Etiòpia i Núbia, a més, augmenta en els primers trenta anys del segle XIV gràcies al desenvolupament de nous projectes de croada, la força dels quals agafa una empenta renovada després de la caiguda d'Acra el 1291. Aquests projectes difonen una nova estratègia de guerra con-

La cartografia del segle xv

Al 1436 Andrea Bianco situa ambigüament el regne del Preste en una llenca africana exageradament allargada cap a l'est i paral·lela a l'Índia (Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, lt. Z 76, f. 10; Hoogvliet 2007: 373). En els mapes més tardans, la localització depèn de les fonts emprades (Hoogvliet 2007: 233). És asiàtic el Preste Joan dels mapes del món de Walsperger (Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica, Pal. Lat. 1362b, 1448; Scafi 2007: 199-200), Henricus Martellus (Londres, British Library, 1576o, f. 68v-69r, 1490), Martin Behaim (Nuremberg, Germanisches Nationalmuseum, 1492), Sebastian Münster (Mònaco, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10691, f. 206v, 1515-1518), on el regne torna al Catai de Polo (Hoogvliet 2007: 233). Hi ha localitzacions contradictòries a Martin Waldseemüller, en el planisferi de Gérard Mercator i en el *Theatrum orbis terrarum* d'Abraham Ortelius (Hoogvliet 2007: 233, 237). Situen ja, en canvi, el Preste Joan a Etiòpia el mapa de Giovanni Leardo (Verona, Biblioteca Civica, 3119, 1442; Vicenza, Biblioteca Civica Bertoliana, 598 A; American Geographical Society Library, 1452), el mapa lenticular «genovès» de 1457 (Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Portolano 1), el mapa del món català de la Biblioteca Estense (C. G. A. I) i, finalment, el planisferi de Fra Maur del 1459 (Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, inv. 106173), que col·loca el Preste Joan a Abissínia, desxifrant el ptolemaic Agisymba (Vagnon 2012: 42; Cataneo 2011: 167).

tra l'infidel, que preveu l'atac a Egipte justament amb el suport de les nacions cristianes veïnes d'Etiòpia i Núbia. Regió on es troben —així es creia— les fonts del Nil, Etiòpia sembla l'aliat perfecte per organitzar un embargament a Egipte: capaç de neutralitzar-lo a través del bloqueig dels recursos hídrics, Etiòpia l'hauria substituït com a soci en el comerç amb l'Índia (Milanesi 1986: 44). Entre aquests projectes, citem el que va promoure l'armeni Hayton, planificat l'any 1307 a Poitiers per voluntat explícita del pontífex, que organitza la reconquesta d'ultramar en dues eta-

pes (*primier passage* i *passage general*), la primera per terra i amb un exigu contingent militar i la segona per mar i numèricament més important.²⁰ La idea, tal com s'ha anticipat, va tenir èxit i es va reprendre en diverses ocasions a textos propagandístics successius, *in primis* per Marino Sanudo Torsello, que va presentar el seu *Liber secretorum fidelium crucis* al papa Joan XXII al 1321 (Hirsch 1990: 76). A aquesta època remunten, doncs, noves temptatives per part pels pontífexs d'establir contactes amb l'imperi etiòp, així com les dues missions evangelitzadores de Guillem Adam i Raymond Étienne, enviats a Etiòpia entre 1312 i 1317 (Gadrat 2005: 24). La recerca d'un contacte, però, era recíproca: el sobirà d'Etiòpia es trobava constantment en guerra amb l'Egipte musulmà i estava al seu torn interessat a consolidar i mantenir els contactes amb Occident. En aquest context cal situar, doncs, l'ambaixada de 1310 que va promoure el negus Wadem-Ra'ad. Al llarg del segle xv les relacions s'intensifiquen seguint dues vies paral·leles: la comercial, que dóna lloc a la formació de colònies d'artesans occidentals a Etiòpia, i la religiosa, que explica la participació de delegacions etiòps als concilis de Constança (1427) i de Florència (1441), amb la proclamació de la unió entre l'Església llatina i la copta el 1442 (Milanesi 1986: 44).

Al llarg del quatre-cents el mite del Preste Joan sobreviu tant en tractats com en obres narratives, i —tot i mantenir la nova seu africana— recupera també de vegades l'originària residència índia, demostrant que el pes de la tradició podia arribar a esclafar les dades de l'experiència. L'any 1447, el *De varietate fortunae* de Poggio Bracciolini el col·loca en una Etiòpia descrita modernament, i el planisferi de fra Maur (1451) recupera la idea del desviament del Nil a expenses d'Egipte, separant també Etiòpia del paradís terrestre, que apareix col·locat a l'exterior de l'ecumene. El 1494, en canvi, Giuliano Dati uneix les seues Índia i etiòp en el *Tractato del maximo Prete Janni, Pontefice et Imperadore dell'India e dell'Ethiopia*. Finalment, el Preste Joan/Senapo de l'*Orlando Furioso* (1516)

²⁰ Cal tenir en compte, *en passant*, que el testimoni aragonès de la redacció K conté, a banda del de Marco Polo, també el text de Hayton (Nitti 1980).

cobra un tribut d'Egipte a canvi de la concessió de les aigües del Nil (Milanesi 1986: 47).

A partir del segle xv, la fase africana de la recepció de la llegenda del Preste Joan dona protagonisme als portuguesos, que davant la perspectiva d'haver de circumnavegar l'Àfrica busquen el suport del poderós sobirà. Així, al 1508 Alfonso de Alburquerque envia una ambaixada a la cort etiop, i una altra delegació hi arriba al 1520.²¹ Tanmateix, el coneixement directe de la regió, ben lluny de les riqueses del regne de Joan i del dèbil negus, un noieta del tot incapaç d'enfrontar-se a Egipte²², donen el tret de sortida a la progressiva erosió de la mítica figura del prevere. Així, els testimonis posteriors representen l'enderrocament del mite, que en esfondrar-se adquireix connotacions angoixants. Les cartes d'Andrea Corsali (enviat papal al 1517-18), la *Verdadera Relaçao do Preste Joam* de Francisco Alvares (enviat portuguès al 1520) i, finalment, les *Relationi Universali* de Giovanni Botero (1590) descriuen Joan ja no com un invencible cabdill polític-espiritual, sinó com un dèbil «cap de tribu», i esdevenen així la «cronaca del malinconico tramonto di un mito» 'la crònica del malencònic ocàs d'un mite' (Milanesi 1986: 51-52). Finalment, també la iconografia registra l'afebliment del prevere: si a la *carta marina* de Waldseemüller Joan és *rex et sacerdos* dotat de creu i espasa, el portolà de Sebastiao Lopes de 1565 no posa l'accent en els signes del poder, sinó només en la fe cristiana del sacerdot, un vell barbut sense capell ni bastó (Hoogvliet 2007: 236-238).

Conclusions

L'esment del Preste Joan a la redacció catalana del *Milió*, situat a les regions africanes d'Etiòpia i Núbia, s'ha relacionat amb el conjunt de la llegenda del prevere i amb la seva evolució, especialment al llarg del segle xiv.

Els orígens de la llegenda es troben en el continent asiàtic: Marco Polo es refereix a Joan com

a adversari del *qan* dels mongols, i el passatge citat de K és una *lectio singularis* dins la tradició de l'obra. Aquesta lliçó s'atribueix al redactor anònim de la versió catalana, que recull els darrers canvis de la llegenda, incorporats a partir de la primera meitat del segle xiv.

Després de recerques vanes en el continent asiàtic, el Preste Joan és «transferit», efectivament, a les regions orientals d'Àfrica, on el col·loquen *in primis* la perduda carta de navegació de Carignano i l'anomenat «Atlante Genovese», sorprenentment proper a la versió del text de K. Facilitada per una mil·lenària confusió geogràfica, i per l'atracció de la presència del Nil, que s'identifica amb el Gió de l'Edèn, la *translatio* africana afecta Etiòpia i Núbia, generalment considerades com un únic regne cristià dominat per l'autoritat supranacional del prevere, tal com en el cèlebre *Atlas Català*.

La «fase africana» de la recepció de la llegenda va del bracet amb la intensificació de les relacions comercials, religioses i diplomàtiques amb Etiòpia, i sobretot amb la difusió dels nous projectes de croada que preparen un bloqueig del Nil per debilitar Egipte. Però, tal com va passar amb l'Àsia, el coneixement directe de la regió etiop al llarg del cinc-cents va produir una altra desil·lusió: sense arribar a desaparèixer per aquest motiu, el Preste Joan perd la seva grandesa llegendaria i esdevé el dèbil sobirà d'un pobríssim enclau cristià a l'Àfrica.

Traducció de DAVID GUIXERAS

²¹ Per a les relacions diplomàtiques entre Etiòpia, Portugal i la cort papal al segle xvi, Milanesi (1986: 50-51).

²² Anomenat *David*, el negus etiop que regnava en temps d'Alburquerque estava sotmès a la tutela del cap de l'Església etiop (Milanesi 1986: 51).

Bibliografia citada

- BENEDETTO, 1928: «Proemio», *Marco Polo, Milione*, Florència: Olschki, CCI.
- BOULOUX, 2002: *Culture et savoirs géographiques en Italie au xive siècle*, Turnhout: Brepols.
- BRAUDEL, 1985: «Cartografia medievale», *L'Oriente. Storie di viaggiatori italiani*, Milà: Electa, 88-107.
- CARDONA, 1975: «Indice ragionato», *Marco Polo, Milione*. Versione toscana del Trecento, Milà: Adelphi.
- CATTANEO, 2011: *Fra Mauro's Mappa Mundi and Fifteenth-Century Venice*, Turnhout: Brepols.
- CONTI, 2007: «L'idea dell'Oriente nella cartografia dal Medioevo al xv secolo», *L'impresa di Marco Polo. Cartografia, viaggi, percezione*, (convegno Spoleto, dicembre 2005), Roma: Tiellemedia, 1-298.
- EUSEBI, 2010: *Il manoscritto della Bibliothèque nationale de France fr. 1116. v. I*, Testo, Roma-Padova: Antenore.
- EVANGELISTI, 2008: «Marignolli, Giovanni de», *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 70, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-de-marignolli_\(Dizionario-Biografico\)/\[14/05/2015\]](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-de-marignolli_(Dizionario-Biografico)/[14/05/2015]).
- PORTA, 1991: «Giovanni Villani», *Nuova Cronica*, Milà: Guanda.
- GADRAT, 2005: *Une image de l'Orient au XIVe siècle, Les Mirabilia Descripta de Jordan Catala de Sévérac*, París: École des Chartres.
- GALLINA, 1958: *Viatges de Marco Polo*, Barcelona: Barcino.
- GOSMAN, 1982: *La lettre du Prêtre Jean: Les versions en ancien français et en ancien occitan: Textes et commentaires*. Groningen: Bouma's Boekhuis bv.
- GOUSSET, 2002: *Il Milione, Marco Polo*, París: Bibliothèque de l'Image.
- HIRSCH, 1990: «L'espace nubien et éthiopien sur les cartes portulans du xive siècle», *Médiévales*, 18, 1990, 69-92.
- HOONGLIET, 2007: *Pictura et Scriptura: textes, images et herméneutique des mappae mundi (13-16 siècle)*, Turnhout: Brepols.
- YULE, 1888: «Cathay and the way beyond, Londres 1888», ed. H. Cordier, *Cathay and the way thither, being a collection of medieval notices of China*, Londres, 1913-1916.
- LACHAT, 1967: «Une ambassade éthiopienne auprès de Clément V, à Avignon», *Annali del Pontificio Museo Missionario*, 31, 9-21.
- L'Atlas Català 1975: L'Atlas Català de Cresques Abraham*, Barcelona: Diafora.
- LINDSAY, 1911: *Isidori hispalensis episcopi, Etymologiarum sive originum libri XX*, Oxford University Press, II, 130.
- MILANESI, 1986: *I regni del Prete Gianni, dins L'Àfrica. Storie di viaggiatori italiani*, Milà: 42-52.
- NITTI, 1980: *Juan Fernández de Heredia's aragonese version of the Libro de Marco Polo*, Madison, NY.
- PALAGIANO, 2007: «La percezione dell'Asia ai tempi di Marco Polo», *L'impresa di Marco Polo. Cartografia, viaggi, percezione* (convegno Spoleto, dicembre 2005), Collana «Marco Polo 750 anni», 2, Roma, 1-298.
- PAOLILLO, 2009: «La lettera di Giovanni da Montecorvino (1247-1328) e il suo incontro con il Re Öngüt Giorgio: un enigma medievale in Asia Orientale», *Medieval Sophia*, 5 (gennaio-giugno 2009), 74-95.
- PAVIOT, 2001: «Une mappemonde génoise disparue de la fin du xive siècle», ed. Gaston Duchet-Suchaux, *L'iconographie. Etudes sur les rapports entre textes et images dans l'Occident médiéval*, París: Le Léopard d'Or («Cahiers du Léopard d'Or», 10), 69-97.
- PELLIOT, 1959-1973: *Notes on Marco Polo*, ed. Louis Hambis, 3 vols., París: Imprimerie nationale.
- PULLÉ, 1908: «Le carte catalane», *Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica*, vol. V, Bolonya: Cooperativa Tip. Azzoguidi, 110-139.
- RICHARD, 1957: «L'Extrême-Orient légendaire au Moyen Âge: Roi David et Prêtre Jean», *Annales d'Éthiopie*, 2, 225-244.
- ROUXPETEL, 2012: «Indiens, Éthiopiens et Nubiens dans les récits de pèlerinage occidentaux: entre altérité constatée et altérité construite (xii-xive siècles)», *Annales d'Éthiopie*, 27, 71-90.
- RUBIO TOVAR, 2008: *Viajes Medievales, I*, Madrid: Biblioteca Castro.
- SCAFI, 2007: *Il paradiso in terra. Mappe del giardino dell'Eden*, Milà: Mondadori.
- SEIGNOBOS, 2012: «L'autre Éthiopie: la Nubie chrétienne et la croisade (xii-xive siècle)», *Annales d'Éthiopie*, 27, 49-69.
- SIMION, Samuela & Eugenio BURGIO, 2015: *Giovanni Battista Ramusio, Dei viaggi di messer Marco Polo veneziano*, edizione critica digitale, Venècia: Edizioni Ca' Foscari, <http://edizionifc.unive.it/col/exp/36/61/FilologieMedievali/5>.
- THOMAZ, 2002: «Luís Filipe, Entre l'histoire et l'utopie: le mythe du prêtre Jean», in *Les civilisation dans*

le regard de l'autre», *Actes du colloque international, Paris, 13 et 14 décembre 2001*, Paris: UNESCO, 117-142.

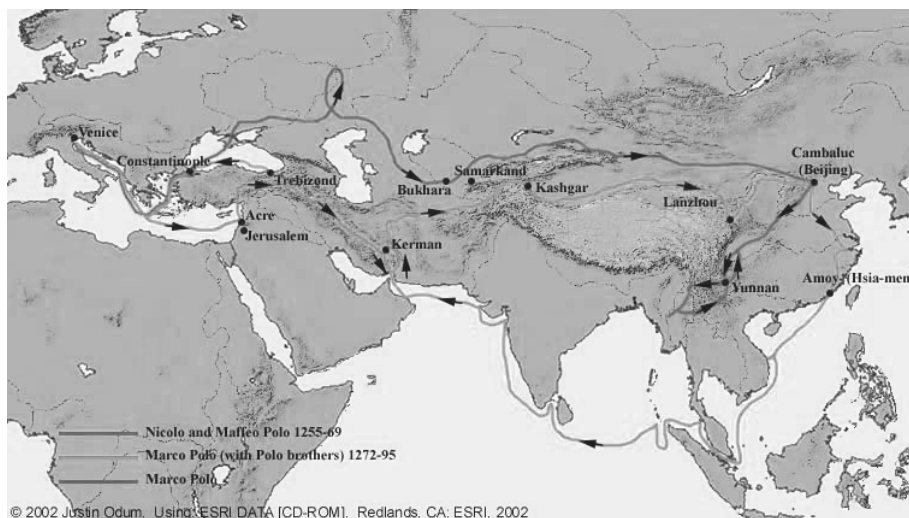
VAGNON, 2011: «Les rivages africains de l'océan indien. Cartographies occidentales du xive au xvie siècle»,

Actes du colloque «Cartographier l'Afrique», 2-3 décembre 2010, 63-78.

VAGNON, 2012: «Comment localiser l'Éthiopie? La confrontation des sources antiques et des témoignages modernes au xve siècle», *Annales d'Éthiopie*, 27, 21-48.

VAN DER WYNGAERT, 1929: *Sinica franciscana*, vol. I. Quaracchi (Fi): Apud Collegium S. Bonaventurae.

ZAGANELLI, G., 2000: *La lettera del Prete Gianni*, Milà: Luni Editrice.

Els viatges de Marco Polo.